

Boekbespreking

Wertsch, J. V. (Ed.), *Culture, communication and cognition: Vygotskian perspectives*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985, 379 p., ISBN 0 521 25214 8.

De Amerikaanse ontwikkelingspsycholoog J. V. Wertsch geldt al enige jaren als pleitbezorger van de cultuurhistorische school in West-Europa en de Verenigde Staten. Aan zijn vele publikaties op dit terrein heeft hij onlangs een boek toegevoegd. Evenals bij de eerdere boeken van zijn hand (Wertsch, 1981, 1984) betreft het hier de neerslag van een congres rond de ideeën van Vygotskij. Een congres dat overigens al in 1980 werd gehouden. Naar de redenen of oorzaken van de vertraagde publikatie kunnen we slechts gissen. Een feit is wel dat diverse bijdragen aan de bundel al langere tijd circuleerden, hetgeen enigszins afbreuk doet aan de nieuwsaarde van het boek. Ook hebben zich sinds 1980 interessante ontwikkelingen voorgedaan op het gebied van de Vygotsky-research. Desondanks is het fraai uitgegeven boek de aanschaf toch waard.

De redacteur heeft het boek, enigszins arbitrair zoals hij zelf erkent, uiteen laten vallen in drie delen. Deel 1 beoogt Vygotskij's benadering nader uiteen te zetten. Deel 2 omvat commentaar op en uitwerkingen van semiotische kwesties die in Vygotskij's werk impliciet dan wel expliciet aan bod komen. Deel 3, tenslotte, behandelt toepassingen van Vygotskij's ideeën op een aantal praktische gebieden, zoals diagnostiek en (tweede) taalverwerving.

Het eerste deel van het boek is vooral interessant door artikelen van Bruner, Cole en Davydov en Radzichovskij. De Russische auteurs schetsen een boeiend beeld van de methodologische verdiensten van Vygotskij. Bruner schetst, zoals hij al meermalen deed, de invloed van Vygotskij's ideeën op zijn eigen onderzoek. Cole komt, na een vergelijking van de basisconcepten van culturele antropologie en psychologie, tot een pleidooi voor een cultuurpsychologie die kritisch gebruik maakt van cultuurhistorische noties.

Het eerste deel bevat voorts artikelen van Scribner, Zinčenko, Wertsch en Stone, en Lee. Scribner geeft een originele analyse van de verschillende wijzen waarop het begrip 'ontwikkeling' (of 'geschiedenis') een rol speelt in Vygotskij's werk. Lee doet een ons inziens weinig geslaagde poging Vygotskiaanse begrippen terug te vinden in het werk

van Marx.

Het tweede deel van de bundel bestaat uit vier artikelen die geheel gewijd zijn aan semiotische/linguïstische kwesties. Louter het bestaan van zo'n deel is al interessant. Tien jaar geleden waren semiotische problemen in verband met Vygotskij's werk (b.v. de relatie met Bachtin en Jakubinskij) nog niet aan de orde. In het standaardwerk van Vos (1976) wordt er bijvoorbeeld nog met geen woord van gerept. Het is de invloed van Roman Jakobson en met name Wertsch geweest, die de semiotische implicaties van Vygotskij's werk volledig duidelijk heeft gemaakt. De artikelen zijn van de hand van Rommetveit, Silverstein, Hickmann en McNeill. Het interessantst is het artikel van de Noor Rommetveit. Aan de hand van empirisch materiaal laat hij zien hoezeer de prestaties van kinderen op Piagettaakjes afhankelijk zijn van de wijze waarop het probleem voor het kind geformuleerd wordt. De overige artikelen zijn sterk theoretisch-linguïstisch georiënteerd.

Het derde en laatste deel van de bundel bevat eveneens vier artikelen. Allereerst een boeiend artikel van Brown en Ferrara, waarin Vygotskij's notie van de zone van de naaste ontwikkeling op het gebied van de intelligentietest wordt uitgewerkt. De auteurs laten zien dat een gestandaardiseerde procedure van hulpaanbiedingen tot belangrijke informatie over de ontwikkelingsmogelijkheden van het kind leidt. Hundeide kritiseert in de geest van Rommetveit de gangbare interpretatie van Piagettaken, Forman en Cazden houden aan de hand van empirisch materiaal een pleidooi voor een cultuurhistorische analyse van interacties tussen leeftijdgenoten. Zij laten zien dat kinderen gezamenlijk eerder tot de oplossing van cognitieve problemen komen dan individueel. Kennelijk kunnen kinderen elkaar ook de 'scaffolding' bieden die gewoonlijk door de volwassene geboden wordt. John-Steiner tenslotte heeft een onderzoekje gedaan naar de strategieën die volwassenen gebruiken om een tweede taal te leren. Zij betoogt dat deze strategieën het best geïnterpreteerd kunnen worden aan de hand van Vygotskij's werk.

Overzien we het hele boek dan valt op hoezeer de situatie op het gebied van het cultuurhistorisch onderzoek in de Verenigde Staten verschilt van die in Nederland. Zien we in Nederland vooral de nadruk op onderwijskundige toepassingen (het werk van Davydov en Gal'perin), in de Verenigde Staten ligt het accent meer op vroegkinderlijke opvoeding en ontwikkeling, semiotiek en diagnostiek. Ongetwijfeld hangt dit samen met het feit dat men daar zich laat inspireren door het werk van Vygotskij zelf. De vooral door Van Parreren aan de orde

gestelde latere sovjetpsychologen (Podol'skij, Minskaja, Venger etc.) komen nauwelijks aan bod. Alleen al op grond van dit feit is het boek van Wertsch een nuttige aanschaf voor de pedagoog of psycholoog die zich interesseert voor de cultuur-historische theorie.

R. van der Veer

Aangehaalde literatuur

- J. F. Vos, *Onderwijswetenschap en marxisme. De methodenstrijd in de sovjetonderwijswetenschap*, Groningen: Tjeenk Willink, 1976.
- J. V. Wertsch (Ed.), *The concept of activity in Soviet psychology*, New York: Sharpe, 1981.
- J. V. Wertsch (Ed.), *Children's learning in the 'zone of proximal development'*, San Francisco: Jossey-Bass, 1984.

D. Crum, *Onderwijs als Kunst. Grondbeginselen en methoden van Vrije Scholen*. Wolters-Noordhoff, Groningen, 1983, 141 p. f30,50, ISBN 90 01 198 13 9.

Reeds geruime tijd ligt het boek van Crum over de antroposofische pedagogiek op beoordeling te wachten.

Crum heeft een boek geschreven, dat op systematische en (voor zover de materie dat toelaat) heldere wijze een beeld geeft van uitgangspunten, overtuigingen en werkwijzen in de Vrije Scholen. Op dat punt zijn we nog niet verwend, en daarom is dit boekje een aanwinst. Hoewel ik meende de Vrije Scholen redelijk goed te kennen, bleken bij lezing in mijn kennis nog heel wat hiaten aanwezig. Crum beschrijft hoe het gaat, en gedraagt zich zelden als apologeet, al zet hij zich, niet onbegrijpelijk, nogal eens af tegen het 'traditionele' onderwijs. Daarvan heeft hij, zoals meer vernieuwers, vaak een verouderde voorstelling. Aperte onjuistheden komen echter weinig voor, en als ze voorkomen dan gaat het óf over het functioneren van de onderwijswetgeving, die wat karikaturaal wordt weergegeven, of over concurrerende vernieuwers als Montessori, Lighthart, Petersen en Boeke (p. 134) van wie wordt vastgesteld dat hun invloed op het 'onderwijs als zodanig' gericht was, zonder zicht op maatschappijverandering.

Hier zou deze bespreking kunnen eindigen. Wie meer wil weten over de Vrije Scholen, kan zich in dit boekje goed oriënteren, en je zou wensen dat meer ouders zoiets deden. De spectaculaire groei van de Vrije Scholen in de laatste vijftien jaren

heeft vermoedelijk veel van doen met de kunstzinnige aspecten van dit onderwijs en de algemeen gegroeide belangstelling voor het alternatieve, biologisch-dynamische leven. Toch stel ik mij voor, dat veel ouders, die dit, onder de pretentie van wetenschappelijkheid geschreven werk zouden lezen, nog even diep zouden nadenken voor zij hun kinderen aan de Vrije Opvoedkunst toevertrouwen. Door Crum wordt de antroposofische opvoedkunst beschreven met de pretentie een op wetenschappelijk onderzoek berustende theorie en praktijk weer te geven. Dat kan echter alleen, door het begrip 'wetenschap' een andere inhoud te geven dan gebruikelijk, en uit te rekken tot kenbronnen als 'intuïtie', die toch eerder in de mystieke, religieuze sfeer liggen, dan in de rationele wetenschappelijke.

Het boekje zou er m.i. aan hebben gewonnen, als de schrijver zich minder had ingespannen om de antroposofie als 'wetenschap' af te grenzen tegen theosofie en andere verwante stromingen, en meer ruimte had gelaten voor de erkenning van het sacrificium intellectus dat elke theologie, ook een opvoedkundige, als apriorische eis aan zijn beoefenaar stelt.

N. Deen

Schuurman, M.I.M. *Scholieren over onderwijs*; verslag van een studie naar houdingen, percepties en welbevinden van leerlingen in het voortgezet onderwijs, Nederlands Instituut voor Preventieve Gezondheidszorg TNO, Leiden, 1984, 279 pag., f36,75, ISBN 90-6743-043-9.

Het Nederlandse onderwijsonderzoek is zich het laatste decennium intensiever gaan bezighouden met de leerlingen in het voortgezet onderwijs. Daarbij is de aanvankelijk eenzijdige aandacht voor leerprocessen en cognitief presteren duidelijk verbreed naar wat ook wel het sociaal-emotionele en affectieve domein wordt genoemd. Werd eerst het accent tamelijk exclusief op de motivatieproblematiek gelegd, spoedig werden ook andere affectieve processen en situaties onderwerp van empirische studies. Om enkele van de research-thema's in dit verband te noemen: waardenontwikkeling, zelfbeeld, schoolwelbevinden, klachten van leerlingen, schooltegencultuur, onderwijsbeleving en -betrokkenheid. Deze nieuwere oriëntaties binnen de onderwijsresearch laten zich onder de gemeenschappelijke noemer 'educatie en welzijn' het best typeren, waarbij dan het persoonlijk welzijn van de leerling centraal staat. De grote hoe-

veelheid onderzoeken die tot nu toe op dit gebied in ons land verricht zijn, kan in een tweetal hoofdcategorieën worden ingedeeld. Enerzijds is er de categorie van kleinschalige, kwalitatieve studies; verreweg het grootst in aantal. Anderzijds is er de categorie van groter opgezette studies waarin kwantificerend-statistisch gewerkt wordt. Deze categorie omvat niet meer dan een handvol onderzoeken. Het zou gewenst zijn dat dit aantal groter was, want voor een grondige aanpak van de complexe problematieken die zich op dit gebied in het Nederlandse secundair onderwijs nog steeds in sterke mate doen gevoelen, is juist aan dit tweede type onderzoek grote behoefte. Als auteurs die de laatste jaren in ons land wat dit betreft bijdragen geleverd hebben, zijn te noemen: Stoel met zijn werk over schoolgrootte en welbevinden, Hermans die het voortijdig schoolverlaten onderzocht (het niet-voortgezet onderwijs), Van der Linden en Roeders met hun benadering van de school als onderdeel van de adolescentie leefwereld in relatie tot het zelfconcept van de scholieren, en Van Marwijk Kooy die scholengemeenschappen op hun verschillen in onder andere klimaat, organisatie, dagelijkse gang van zaken, leerprestaties en beleving analyseerde.

In deze opsomming mag de naam van Schuurman niet ontbreken. Vanaf het eind van de jaren '70 hield hij zich als onderzoeker bij het NIPG-TNO met leerlingproblemen in het voortgezet onderwijs bezig en publiceerde daarover, vaak samen met collega's, diverse rapporten en artikelen.

In zijn in 1984 verschenen proefschrift heeft Schuurman een bepaald deel van het empirisch materiaal uit het 'scholieren-van-nu' onderzoek waarover Kuiper en hij al eerder rapporteerden, specifiek geordend, statistisch nader uitgewerkt en theoretisch zwaarder onderbouwd. Als centraal doel voor zijn promotie-onderzoek koos Schuurman voor de bestudering van de *onderwijsbeleving* van Nederlandse scholieren. Onder onderwijsbeleving wordt door hem verstaan: alle beschrijvingen en/of evaluaties die door de leerling worden gegeven van (aspecten van) school en onderwijs. Helder, rechtlijnig en zonder omhaal van woorden doet hij verslag van de verschillende fasen waarin zijn studie is ingedeeld. Eerst een literatuurverkenning van vele relevante publikaties om tot een nadere begripsbepaling van het centrale concept onderwijsbeleving te komen. Wie preciezer geïnformeerd wil zijn over wat er tot nu toe over dit onderwerp in theoretische en empirische zin al geschreven is, treft hier een kant en klaar overzicht aan. Daarna een duidelijke presentatie van een door hem ontworpen theoretisch model, dat meer inzicht en verklaring kan verschaffen omtrent de drie belangrijkste componenten van onderwijsbeleving: houdingen, percepties en welbevinden. Dit model wordt van een extra dimensie voorzien door het toe te spitsen op een specifiek aspect van de

adolescentiepsychologie, het in de loop van de jeugdfase realiseren van bepaalde ontwikkelingsstaken en basisbehoeften door de adolescent waarvan de kern bestaat uit het verwerven van meer eigenheid, gelijkwaardigheid en keuzevrijheid.

Vervolgens een kernachtig verslag van het verrichte veldonderzoek, uitgevoerd in 1980 onder ruim 1100 leerlingen uit klas 2, 3 en 4 van 13 middelgrote scholen voor voortgezet onderwijs (van LBO t/m VWO) in de Randstad. Daarop aansluitend in dezelfde beknopte stijl een beschrijving van de wijze waarop de meting van onderwijsbeleving en de bepaling van een reeks persoonsvariabelen (temperament, intelligentie, schoolprestaties) en achtergrondgegevens (waaronder geslacht, leeftijd, schooltype) is gerealiseerd. Aan de orde komen in dit verband de instrumentatie (diverse vragenlijsten, een test), data-verzameling, data-reductie en schaalconstructies betreffende de drie aan onderwijsbeleving onderscheiden componenten. Daarna wordt in drie opeenvolgende hoofdstukken over elk van die componenten afzonderlijk volgens een vaste systematiek verslag gedaan van de verkregen onderzoeksgegevens. Per hoofdstuk wordt daartoe telkens een ander deel van het ontworpen model belicht en op al zijn variabelen en samenhangen geanalyseerd. Zo passeren de volgende onderwijsbelevingsdimensies de revue: schoolhouding (bestaande uit nog eens drie aspecten, waarvan 'school als vormend instituut' het belangrijkste attitude-aspect vormt), schoolwelbevinden (eveneens opgebouwd uit drie factoren maar de 'totaal-schaal' is het meest betrouwbaar) en de perceptie van schoolsheid in lesgedrag van docenten. Na deze in de rapportage van het empirische materiaal gevolgde werkwijze, waarbij het model van onderwijsbeleving in onderdelen werd 'opgebroken', wordt in een volgend hoofdstuk het totale model met behulp van de LISREL-methode nader verkend. Doel van deze statistische benadering is om de relatiestructuur en de toepasbaarheid van het model te evalueren; het resultaat hiervan is zeker bevredigend te noemen. Tot slot rondsloot Schuurman het geheel van zijn verslag af met een hoofdstuk 'Conclusies' waarin puntsgewijs de elf belangrijkste bevindingen op een rij worden gezet en waarin ook - zoals gebruikelijk - de betekenis ervan voor de onderwijspraktijk besproken wordt.

Het zal na dit alles duidelijk zijn dat hier sprake is van een traditionele studie. Ik bedoel dit positief: er is gewerkt volgens de goede tradities van de kwantitatieve richting binnen de sociaal-wetenschappelijke research. Een gedegen uitgevoerd project, volgens een vast stramen gecomponeerd, met een grote precisie wat betreft theorievorming, empirische aanpak, analyse en interpretatie, en dit alles in een rustige en sobere cadans aan de lezer overgebracht. Ook de strakke consequentie waarmee de multi-variate analyses zijn

doorgevoerd draagt bij aan de bijzondere kwaliteit. Van veel belang is dat bij de data-analyse eveneens consequent de variabele geslacht is meegenomen; dit standaard bepalen van de sekse specifieke gegevens is daarom zo belangrijk, omdat – zoals steeds weer blijkt – er tussen de belevingswerelden van jongens en meisjes radicale verschillen bestaan. Ik heb – het zal duidelijk zijn – voor dit werk van Schuurman grote waardering: het getuigt van grote deskundigheid, het levert veel nieuwe valide kennis en inzichten op en het is door zijn systematiek, exactheid en veelomvattende aanpak het soort onderzoek waarvan er in Nederland veel te weinig bestaan, terwijl hieraan juist (ik stipte dat al eerder aan) zo'n grote behoefte bestaat.

Om redenen van ruimtegebrek wil ik in deze recensie niet al te uitgebreid op de onderzoeksresultaten ingaan. Om enkele van de belangrijkste even kort te noemen: a) bij het ouder worden neemt bij jongens de positieve houding tegenover de school als vormend instituut sterk af, een afname die geheel voor rekening komt van de jongens van LTS en MAVO; b) meisjes zijn in de keuze tussen school en werk sterker georiënteerd op school, een sekse-verschil dat zich vooral voordoet onder oudere leerlingen, bovendien doet die sterkere voorkeur voor school boven werk zich vooral voor bij meisjes van HAVO en VWO; c) in schoolwelbevinden doen zich nauwelijks verschillen naar sekse voor; d) in het HAVO neemt het schoolwelbevinden sterk toe met het leerjaar, vooral bij de jongens; e) intelligentie en temperamentstrekken blijken van invloed op diverse aspecten van onderwijsbeleving; zo geldt bijvoorbeeld voor spanningsbehoefte dat naarmate deze hoger is er meer schoolsheid in het lesgedrag van docenten wordt waargenomen, de schoolhouding minder positief is en het welbevinden geringer; voor impulsiviteit dat hoe hoger die is des te minder positief is de schoolhouding; en ten slotte wat betreft emotionaaliteit: hoe groter die is hoe geringer het welbevinden.

Ondanks mijn uitgesproken positieve oordeel over deze studie, zijn er toch ook wel enige kritische opmerkingen over te maken. Deze betreffen de meer algemene theoretische context waarin de onderzochte problematiek geplaatst moet worden. Ik ben van mening dat daar waar Schuurman in zijn theorievorming de onderwijsbeleving in relatie brengt tot de adolescentie, hij een te smalle basis gekozen heeft. Zo gaat hij geheel voorbij aan de nieuwere inzichten die binnen de socialisatietheorie gangbaar zijn en die aan de persoonlijkheidsontwikkeling in de interactie tussen persoon en sociale omgeving een primaire plaats toekennen. In onderzoek als hier besproken dat veel belang hecht aan de rol die diverse persoonlijkheidsvariabelen spelen en dat bovendien zich met psycho-sociale processen bezighoudt die vorm krijgen in de wisselwerkingen tussen leerlingen en

het socialisatie-instituut school, is het voorbijgaan aan een dergelijke theoretische benadering meer dan een schoonheidsfout. Een andere ernstige omissie vind ik dat de inbreng vanuit de adolescentie-psychologie beperkt is gebleven tot het aspect van de ontwikkelingstaken en -behoeften van jongeren, ook al is deze thematiek door Schuurman op overtuigende wijze als zinvol onderdeel in het geheel van zijn theoretische constructie ingebouwd. In de jeugdperiode zijn nu eenmaal meerdere essentiële factoren werkzaam en misschien wel de meest wezenlijke daarvan is de invloed van de leeftijdgenoten. Juist op school en in de klas zijn peergroup en jeugdcultuur tastbaar aanwezig en dat deze verschijnselen direct samenhangen met de wijze waarop het onderwijs door scholieren beleefd wordt, staat vast.

Ik besef echter heel goed de betrekkelijkheid van deze kritiek, omdat hij direct samenhangt met de optiek waarvoor ik als jeugdonderzoeker gekozen heb. Terwijl naar mijn mening in onderzoek de adolescentie belevingswereld voorop moet staan waarvan dan de beleving van de school een onderdeel is, heeft Schuurman primair de onderwijsbeleving in al zijn finesses onderzocht in het bijzonder die van schoolgaande adolescenten.

Afrondend meen ik te kunnen stellen dat met dit vakkundig uitgevoerde researchproject in belangrijke mate is bijgedragen aan de vermeerdering van kennis en verdieping van inzicht betreffende het gedrag van jongeren in het secundair onderwijs. Ik hoop dan ook dat er van de gevonden resultaten een goede 'vertaling' komt naar de schoolpraktijk terwille van een adequater sociaal-pedagogisch functioneren van docenten. Hier ligt een taak voor de Landelijke Pedagogische Studiecentra. Met dit onderzoek is Schuurman er in geslaagd het construct onderwijsbeleving – waarvan hij in het begin van zijn boek constateerde 'dat het nogal ontbreekt aan zowel inhoudelijke als empirische afbakening van de diverse begrippen ten opzichte van elkaar' (p.36) – te verhelderen en te preciseren. Hij heeft met zijn kwantitatief-empirische studie in ieder geval bereikt dat nu aangehouden is om welke essentiële samenhangen het binnen dit specifieke belevingspatroon gaat. (In hoeverre die relaties gehandhaafd blijven als dit onderzoek op een landelijk representatieve scholensteekproef zou worden uitgevoerd, blijft natuurlijk een interessante vraag; ik vermoed echter dat de kern ervan thans wel vaststaat). Daarmee is het algemene kader duidelijk getekend, het kan nu verder worden ingevuld en ingekleurd, met name aan de hand van intensievere, kwalitatief opgezet- te onderzoeken.

F. J. van der Linden

Mededelingen

Symposium 'Rekenschap om beterschap'

Op 29 oktober 1986 organiseren het Paedologisch Instituut te Amsterdam en de Vakgroep Kinder- en Jeugdpsychologie van de Vrije Universiteit een symposium over continuïteit in de hulpverlening aan kinderen en jeugdigen en hun ouders.

In de ochtend wordt een aantal lezingen gehouden:

- een inleidende lezing om vanuit ontwikkelingspsychologisch perspectief de verschillende 'ontwikkelingstaken' van het kind of de jeugdige en de problemen en stagnaties die tijdens het ontwikkelingsverloop kunnen ontstaan, samen te vatten;
- vervolgens drie lezingen om continuïteiten en discontinuïteiten van zorg te belichten vanuit het perspectief van respectievelijk de werkelden jeugdhulpverlening, geestelijke gezondheidszorg en speciaal onderwijs.

's Middags worden zes workshops gehouden. In deze workshops worden methodieken besproken, die de continuïteit in de hulpverlening aan kinderen en jeugdigen en hun ouders bij het oplossen van hun problemen bij ontwikkelingstaken kunnen bevorderen.

Inlichtingen: Paedologisch Instituut, Vossiusstraat 56, 1071 AK Amsterdam, tel. 020-732178 (directie-secretariaat).

Inhoud andere tijdschriften

Pedagogisch Tijdschrift

11e jaargang, nr. 2, 1986

Klasseraden in het secundair onderwijs (II), door R. Vandenberghe en L. Vanmaele
Planning en uitvoering van lessen bewegingsonderwijs, door H. Stegeman

De school als oefenplaats voor een pluriforme samenleving middels intercultureel onderwijs, door K. Sietaram

Het gebruik van de methode van zelfinstructie in het onderwijs aan impulsieve leerlingen met rekenproblemen door J.E.H. van Luit
Een verkennend onderzoek naar factoren die

een rol spelen bij de verklaring van verschillen in begrijpend lezen, door C.A.J. Aarnoutse en J.F.J. van Leeuwe
Flexibiliteit in het lager onderwijs, door M. De Vroede
Structuur en effect van het Spel- en Boekenplan, door R. van der Kooij, M. Cannegieter en B. Hilbers

Tijdschrift voor Orthopedagogiek

25e jaargang, nr. 4, 1986

De invloed van leeftijd bij het memoriseren van normaal-lerende en leergestoorde kinderen, door K.P. van den Bos, J. Kingma en A.C. Bakker

Nogmaals 'onvoordelig geboren'. Onderzoek naar onderliggende factoren en de relatie met latere lees- en spellingprestaties, door B.W.G.M. Smits

Diagnostiek weer in de belangstelling. Bespreking van twee psychodiagnostische studies, door R. van der Kooij

Raders en spellers. Bespreking van 'Ernstige leesproblemen' van A. van der Leij, door J. Rispen

Kok's theorie over specifieke opvoeding, een tussenbeschouwing. Bespreking van 'Specifiek opvoeden' van J.F.W. Kok, door Tj. Zandberg en J.J.C. van Leeuwen

Enige aantekeningen bij pedagogische hulpverlening, door A.J. Swaak

Ontvangen boeken

Ansink, B.J.J., *Kinderen en epilepsie*, Boom, Meppel, 1986, f22,—.

Knippenberg, H., *Deelname aan het lager onderwijs in Nederland gedurende de 19e eeuw*, Instituut voor Sociale Geografie, u.v.a., Amsterdam, 1986, f29,—.

Marks Greenfield, P., *Beeldbuis kinderen* (vertaling van Mind and Media, 1984), Intro, Nijkerk, 1986, f27,50.

Matthijssen, M.A.J.M., *De ware aard van balen*, Wolters-Noordhoff, Groningen, 1986, f17,50.

Snyders, G., *La joie à l'école*, Presses Universitaires de France, Parijs, 1986, Fr.Frs. 95,—.

Veenman, S., P. Lem, M. Voeten, G. Winkelmolen, H. Lasche, *Onderwijs in combinatieklassen*, Selectareeks S.V.O., 's-Gravenhage, 1986, f30,—.